Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk[1] tradition på landet i det 19. århundrede

Birgitte Possing

Fra morgen-malkning til aftensæde

»Det var madmoder, der kaldte på os om morgenen, og når vi havde udført vores morgenarbejde i staldene spiste vi davre kl. 5.45, så at markarbejdet kunne begynde kl. 6. Der blev så arbejdet til kl. 9.30. Så havde man en halv times pause til at spise formiddagsmellemad, hvorefter der belv arbejdet til kl. 12, da man spiste til middag. Så sov man middagssøvn til kl. 2 og fortsatte så med arbejdet til kl. 16.30, da man spiste eftermiddagsmellemmad, hvorefter man så arbejdede til kl. 19.30. Så spiste man nadver, som gerne bestod af vandgrød med mælk. Jeg glemte, hvad morgenmåltidet bestod af: Det var rugbrød - et par skiver - og så kogt mælk med rugbrødsterninger. Vi spiste middagsmad kl. 12. Den bestod af kogte kartofler med stegt flæsk, undertiden klipfisk eller frikadeller, en gang om ugen pandekager og som eftermad grød eller vælling, øllebrød en gang om ugen, og om søndagen måske sødsuppe. Når man så havde spist nadver, var dagen omtrent til ende. Karle og piger kunne så gå en lille tur, men der var ikke længe til sengetid (...) Karlene røg tobak, og pigerne kunne sidde ude og strikke lidt for dem selv, stoppe deres strømper eller lignende. De skulle ikke som om vinteren karte og spinde uld for madmoder (...) Karlene var ikke forpligtet til at arbejde for husbond eller madmoder om aftenen i vinterhalvåret« fortæller gårdejer Axel Dybbro f. 1886, om sin tid som hyrdedreng på en gård i Sindal, Hjørring.[2]

»Pigerne kommer af fjerene først, de skal i marken og malke (...). Da først kommer karlene på benene, de når det nok, arbejdet i marken begynder ikke før pigerne kommer tilbage fra malkningen og man har fået davre, kun i høsten når havren skal bindes i kærre, må karlen i marken ved 4 tiden (...). Når pigerne kommer tilbage efter ca. en times forløb fra malkningen, kommer man ind til davren, (...) og så afsted til marken. (...). Efter mellemmaden som spises ved 9 tiden arbejdes der til kl. 12, inden man går hjem til »uen«[3] middagsmad, og en velfortjent middagssøvn, som pigerne dog sjældent får tid til. (...) Efter at have spist aftensmad skal pigerne atter til at arbejde, de har ikke fyraften endnu. I tiden fra mikkelsdag til 15. marts, siddes der »autensæe«, dvs. at konen og pigerne hver aften i nævnte tidsrum er beskæftiget med huslige sysler, først og fremmest uldens kartning og spinding. Karlene har intet arbejde for om aftenen, engang imellem lidt reparation på en sele, et tøjr eller andre småting, kun må de passe at give hestene nogle skovlfulde hakkelse i aftenens løb, indtil der sluttes med at »fodre« af.

I sommerhalvåret var der ingen af tjenestefolkene der arbejdede for husbond eller madmoder om aftenen. Efter nadveren var spist ved 19-20-tiden rådede man selv over tiden der blev benyttet dels til arbejde dels til leg, for selv om man efter en arbejdsdag på 11-12 timer ikke var oplagt til mere arbejde den dag, var der især for pigernes vedkommende ofte ting, der skulle gøres, et par strømper der skulle stoppes, en chemise, der skulle lappes, en skoning eller kantebånd sættes om et skørt« (s. 7-11)

»I vinterhalvåret var der kun lørdag-søndag samt andre helligdagsaftner, at pigerne havde, de øvrige aftener måtte de arbejde med spinding og andet«, fortæller Johanne Jensen, f. 1882, om sin tid som tjenestepige på Bjørnø; hendes meddelelse er nedskrevet af Postbud Lars Poulsen.[4]

De to skitser på forløbet af en arbejdsdag i 1880-90'erne er typiske beskrivelser fra tidligere tjenestefolk på mellemstore gårde. Ikke typiske i den forstand, at det konkrete arbejde og arbejdsdelingen var ens over hele landet, eller at disse to skitser udtrykker et statistisk gennemsnit for, hvornår tjenestefolk, husbond og madmoder stod op, arbejdede, spiste og sov. Men typisk hvad angår den kønsmæssige arbejdsdeling, - organisering og -tid. Og typisk er det, at den mandlige informant overser, at pigerne ikke fik middagssøvn, mens han trækker frem som det generelle, at dagen omtrent var til ende efter nadveren. Det var den ikke for pigernes vedkommende uanset, om de skulle

Bondemand og bondekone ved gadeporten til gård på Reersø, Vestsjælland. 1921. H. Rasmussen, Dansk Bondekultur før 1900, s. 22. Fotografiet er muligvis en rekonstruktion; under alle omstændigheder illustrerer det den gamle tradition for fordelingen af arbejde og privilegier mellem mænd og kvinder: Kvinden *står op,* bærer en mælkespand og strikker. Hun laver to slags arbejde på een gang, og hendes stående position udtrykker hendes parathed til at gå videre: hun nyder ingen pause. Manden sidder med tomme hænder. Han udfører intet arbejde og har tid til *at hvile helt.*

arbejde for madmoder eller for dem selv. I den mandlige informants erindring står det endvidere som det generelle, at alle stod op på samme tid, men den kvindelige informant husker, at pigerne var først igang med malkningen, før karlene stod op. Det er ikke her afgørende, hvad der er mest korrekt, der var sandsynligvis store regionale og årstidsbestemte variationer. Det afgørende er, at manden husker de tidspunkter, hvor alle stod op samlet, mens det i kvindens erindring har tegnet sig som vigtigt, både, at pigerne stod op først, og at de under alle omstændigheder havde arbejde at udføre lige indtil sengetid.

Kvinderne og pigerne på gårdene havde den længste arbejdsdag. De stod som regel først op om morgenen og gik - om ikke sidst i seng, så arbejdede de i hvert fald lige indtil de gik i seng.

Ofte vækkede konen eller pigerne resten af folkene på gården, mens de var på vej ind til morgenmalkningen.[5]

> »middagshvile var det sjældent pigerne fik tid til, der var så mange ting der skulle gøres i den tid, der skulle vaskes op efter middagen, malkespandene skulle skures rene, tørv og brændsel hentes ind og meget andet«, husker Johanne Jensen.[6]

Hvor en klassebetragtning vil svare, at tjenestefolkene var de hårdest arbejdende på de danske bøndergårde, vil en kønsbetragtning lade os vide, at ikke blot tjenestepigerne, men også madmoder var konstant arbejdende, mens det at være karl på en gård automatisk gav nogle kønsprivilegier, som f.eks. at få sin middagssøvn, og at holde fri om aftenen efter en lang arbejdsdag. Det siges dog ikke altid explicit, at bondekonen måtte undvære middagshvilen. Men forskellen i arbejdsdagens længde for de to køn er umiddelbart synlig. Det, som er mindre synligt i disse kilder, er det reproduktive, huslige og aldrig afsluttede arbejde bag måltider, tøjvask og -reparation. Måltiderne beskrives i begge indberetninger som noget, der bare var på bordet på bestemte tidspunkter af dagen. Dette gælder ikke alle indberetninger, - det er afhængigt af, hvornår og hvor informaterne er født, hvilken placering, de har haft i arbejdet, og hvad de har lavet senere i deres liv. Men tendensen er, at det huslige arbejde i indberetternes opfattelse var noget, der var gjort. Det kan enten hænge sammen med, at de ikke er blevet spurgt af folkemindesamlerne, der som oftest var mænd, eller at det huslige arbejde på gårde og i huse blev stadig mere reproduktivt i takt med, at tekstil- og konfektionsfremstillingen og store dele af fødevareproduktionen blev industrialiseret i slutningen af 1800-tallet og dermed forsvandt fra de tidligere næsten selvforsynende gårde. Og det er jo snart en fortærsket sandhed, at jo mere et arbejde nærmer sig gryder, koste eller stoppenåle, desto mindre betragtes det som arbejde. Det går som regel ud over anerkendelsen af kvindearbejdet.

Derfor er det vanskeligt at finde indgående arbejdsbeskrivelser af madmoders og tjenestepigers arbejdsprocesser og indbyrdes arbejdsdeling inde i husholdningen, også i etnologiske indberetninger. Enkelte kvindelige folkelivsforfattere har dog ikke overset deres køns liv og arbejde, hvilket Helene Strange og Anna Pedersen er fine eksempler på[7]. Helene Strange tidsfæster

f.eks. ændringer i forskellige madvaner og beskriver, hvordan yngre koner blev upopulære, fordi de strøg formiddagsmåltidet, for at blive fri for den evige »rømmen af bordet«[8].

Disse kvindelige traditionsforfattere, suppleret med Ole Højrups beskrivelse af »Landbokvinden«s produktive arbejde, giver en mulighed for at rekonstruere et billede af kvindernes daglige arbejdsindsats.

Et andet problem er, at kvindelige informanter til etnologiske indberetninger selv er opdraget i den tradition, at husarbejdet var så »naturligt« og integreret en del af kvinders dagligdag, at det nærmest ikke var arbejde. Naturligvis var det arbejde, og det krævede en betydelig arbejdsindsats af kvinderne, uanset om dette arbejde var produktivt eller ej[9]. Johanne Jensen har som tidligere tjenestepige dog ikke glemt, at pigerne ikke fik middagssøvn. Som ældre informant ser hun måske nu urimeligheden i, at kvinderne skulle arbejde længere tid end mændene. Dengang var det tilsyneladende en indiskutabel vane. For kvinderne vidste, at deres hænder hele tiden skulle være i gang. Om det så var efter »endt Dagsværk, var Juliane Marie i gang med at sy gammelt tøj om til nyt«[10]. På samme måde var det flovt for en kvinde at gå med malkespanden på hovedet eller at være på vej til markarbejde eller dans *uden* at have hænderne beskæftiget med strikketøjet[11].

> »Der skulde god Øvelse til for at holde Balance med Malkekanden, og Smaapigerne maatte ogsaa øve sig i Kunsten hjemme, først med en tom Kande og dernæst ved at fylde den mere og mere op med Vand for derigennem at blive skikkede til at give sig i Lag med Mælken. Naar de saa var helt sikre i alle Bevægelser og havde fuldt Herredømme over Nakke og Kande, tog de Strikke strømpen fat og vandrede stolt af Sted, ivrigt strikkende baade hen og hjem. Mangfoldige Par Hoser er paa den Maade blevet til paa Malkevejen, og hvor de gamle færdedes frem og tilbage til deres Markarbejde. Altid havde de noget mellem hænder, og aldrig var de ledige, men søgte at udnytte Tiden til det Yderste«[12].

Kvinderne var ikke rigtige eller ordentlige kvinder, hvis deres hænder daskede uforetagsomme ned langs hofterne. For de fleste kvinder på landet var arbejdsimperativet så massivt, at kvinderne selv knap har haft mulighed for at tænke sig ubeskæftigede. De kaldte strikningen »lejlighedsarbejde«[13], men arbejde var det.

Dagen startede for pigerne med morgenmalkningen og sluttede med arbejdet efter aftensædet. Aftensædet var hvile for mændene, mens madmoder og piger kartede og spandt. (I Vestjylland var det dog også mandsarbejde at knytte bindehoser). Sengetiden for pigerne indfandt sig først efter de havde »malket og syslet, dvs. lukket for hønsene, taget æg ind, hentet vand og brænde ind, saa det hele var rede til næste morgen«[14]

Således strukturerede arbejdet kvindernes hele identitet i løbet af dagen, idet det stillede krav om sejg fysisk og psykisk udholdenhed, indgående viden om husholdningsproduktion, og -reproduktion, og udvikling af en særlig underordnet kønskarakter. Dette vil jeg vise nærmere i det følgende.

Fotografi fra Det Kongelige Biblioteks Billedsamling, udat., uplac.. Billedet viser gård- og tjenestefolk. Fælles for kvinderne er deres forklæder og dét, at de bærer redskaber, der udtrykker deres omsorgs- og oprydningsfunktioner: bakke med kande, rive og madkurv.

Selv om det var ens for madmoder og piger, at de arbejdede konstant fra de »kom af fjerene« til de kom i dem igen, var deres arbejde på et andet plan ikke det samme.

»Arbejdsdagen begyndte jo forskelligt, som årstiden skiftede hele året blev vi piger vækket af konen, der tændte på konfuret, medens vi gik til køerne i stalden eller på marken .I udearbejdet deltog vi piger i næsten alt forefaldende arbejde, særlig i sommerarbejdet. Det var vor opgave at grave og ordne hele haven, lægge kartofler i marken efter plov, og når tørvet.?.) var begyndt, var det min opgave at glatte tørvemassen ude, hente vand i den nærliggende å, til at stænke på, som en slags glasur og så sørge for, at den fik en ens tykkelse (...) Senere når det tørredes, var det pigernes opgave først at vande, senere at røgte dem, for i sidste omgang at læsse dem af vognen, efterhånden som karlene kom hjem med dem, det sidste var næsten det ubarmhjertigste, da det støvede, og vi blev sorte næsten udvendige og indvendige (...) Han (husbond, B.P.) kom altid til køkkendøren, når de skulle i marken og sagde »Kan du undvære pigerne«, og der blev altid svaret »ja«, og ærlig talt ville jeg hellere ud end blive hjemme, og gøre arbejdet her. Det må huskes, at der gik flere år før mejerierne kom igang, så mælken skulle behandles hjemme. Konen var udlært mejerske og satte en stor ære i at lave godt smør, der sendtes til København; smøre mellem-

mad til alle i marken og sende (.?.) drengen afsted med den, og have middagsmaden på bordet kl. 12, ja jeg kunne egentlig godt lide at se en bondekone af i dag løse disse opgaver-.(...).

Mændene var helt fritaget for huslige sysler, kun mændene ordnede slagtning, saltede flæsket færdigt til rygning, og fyrede ovnen op, når vi skulle bage og satte brødet i ovnen. Det var endvidere mit arbejde hver sommer, ude i marken at stikke op på vognen, al den sæd, det høstedes, noget der ellers i almindelighed var en husmands arbejde, men så sparede man en mand«, fortæller Kirsten Hansen fra en gård i Blangslev på Sjælland, hvor hun var fæstet fra 1899[15].

De unge piger var som tyende på gårdene ikke blot i lære for at tilegne sig de kvindelige arbejdskvalifikationer til tøj- og fødevarefremstilling, de var håndlangere for husmoderen inde, såvel som for husbond ude. De havde en lang, men varieret arbejdsdag, hvor arbejdet inde og ude var krævende på forskellige måder: husholdningsarbejdets repetitive karakter, specielt den daglige mælkebehandling, rengøring og madlavning, kedede pigerne. De kom først som husmødre eller »fuldgode piger« til selv at lave det spændende kreative arbejde, der lå bag en bondekones stolthed over god mad, - hvis ellers de var så heldige at blive *bonde*koner. Markarbejdets skiftende karakter var åbenbart mere underholdende, selv om det var snavset og sled mere på råstyrken end på udholdenheden. Når det drejede sig om at spare penge eller naturalier til en betalt husmand, kunne de unge piger sagtens blive sat til at svinge med høtyven, sådan som kun en mand traditionen tro kunne gøre det. Op til 1840'erne var mugning i stalden »Fruentimmerarbejde«, som kvinderne til sidst frabad sig:

»Til sidst gjorde dog kvinderne Strejke, først Gaardens Døtre, derefter fulgte Tjenestepigerne, og Mandfolkene maatte saa overtage Bestillingen, som de sikkert faar lov at beholde«[16]

Der var altså forskel på pigernes og madmødrenes arbejde i løbet af dagen: Pigerne sprang dagligt ud og ind af den kvindelige arbejdssfære, mens madmoder, den gifte bondekone som regel blev der[17]. I denne kvindelige arbejdssfære havde madmoder ansvaret for husholdningsproduktionen og arbejdets fordeling her, og hun havde magten over pigerne. Dog var denne magt åbenbart ikke større end husbonds. Han kunne gribe ind i hendes arbejdsplan ved at hente hendes piger. Det hierarki, der eksisterede mellem madmoder og hendes piger - tjenestepiger og døtre, og som gjorde deres arbejdsdag forskellig var med andre ord ikke et hierarki, der gav madmoder suveræn bestemmelsesret over pigerne. Set fra den synsvinkel var både madmoders og pigernes arbejdsdag underlagt husbonds kontrol og vilkårlighed. Samtidig var pauser et begreb som kun mændene kendte.

Pigernes mælk - madmoders fløde - horens smør - jordemoderens ost

Arbejdet med mælken var overalt i landet ubetinget kvindearbejde, til ost og smør blev sat på bordet eller solgt.

> »Spildes mælk på bordet, betyder det barnedåb, inden Aaret er omme« hedder et mundheld fra Thisted[18].

Mælken var så knyttet til kvindernes personer, at en dråbe spildt mælk blev en metafor for imperativet til kvinder: at føde børn. Men vel at mærke at føde børn indenfor ægteskabet - på legal vis -, så barnet kunne komme til barnedåb og moderen ikke overtrådte normerne for det ægteskabelige moderskab. Med det viste hun, at hun holdt sin seksualitet indenfor ægteskabet.

Som et ubetinget kvindearbejde skal mælkearbejdet ikke kun trækkes frem her som et arbejdsområde, der tog meget af kvindernes tid, men også og især som et arbejde, der var ladet med seksualitet, seksuelle og magiske symboler, der udtrykte dobbeltheden i det 19. århundredes landlige kvindelighedskrav: det kvindelige livsforløb var rettet mod tilværelsen som den gifte moder, huseller bondekone, ellers blev kvinden stemplet som hore eller heks.

Da venstrebøndernes andelsbevægelse og den almindelige kapitaliseringstrang fremelskede mejerierne, blev bearbejdningen af mælken mekaniseret, og det blev mandsarbejde. Fremskridt eller ej, mændene huggede et arbejdsområde fra kvinderne. Et sjældent eksplicit udtryk for den mandlige tilbedelse af fallokratisk mejeriteknologi kan læses i mejeristen K.K. Tanges erindringer, »Fra skummeske til centrifuge«.

> »Det var dog centrifugen, jeg betragtede med størst spænding fyldt med undren; den rummede noget af en hengemt hemmelighed, som den stod der rødlakeret med blanktpudsede skummerør og nedløbstragt. Det var den, det hele drejede sig om, den som alt det andet skulle tjene og betjene (...). Det var en stor dag, da jeg så hele apparatet i virksomhed, det var næsten som at være på et helligt sted, hvor man burde drage sine sko af. Der var noget så majestætisk over det alt sammen. Det gik så støt, så kraftfuldt, men tillige så underligt selvfølgeligt...«[19]

Kun det mest kedelige arbejde omkring mælken blev tilbage til pigerne, nemlig malkning og rengøring af spande og junger:

> »»Om sommeren stod vi op kl. 4.30 om vinteren kl. 5.30, husholdersken vækkede os alle, hvorefter hun og pigen malkede gårdens køer, siede mælken og kørte mælkespandene (jungerne) ud til vejen, hvor mælkekusken saa tog dem (...) Pigerne havde travlt om formiddagen, med vask af mælkespande og mælkejunger, rengøring og madlavning oma.«[20]

Først da malkemaskiner blev almindelige efter 1945 trængte mændene kvinderne helt ud af staldene. Siden har kvindernes særlige kunst at følge mælken på vej fra køerne til spisebordet været reduceret til at piske flødeskum til æblekagen en gang imellem. Der var dog en overgang i den midterste del af 1800-tallet, hvor kvinder blev uddannet i og praktiserede som faglærte mejer-

sker. Uddannelsen for kvinder eksisterede fra 1836 til 1876, og den blev styret af Landhusholdningsselskabet. Kvinderne var tilsyneladende meget dygtige mejersker, der ikke blot besad det selvstændige ansvar for mælkeproduktionen, men som ofte fik den afgørende økonomiske indflydelse på gårdenes drift i kraft af mejeriproduktionens voksende betydning for det danske landbrug. Lige så sikkert som disse kvinder - der vel specielt blev gårdkoner - var dygtige, lige sikkert er det, at de blev fortrængt fra mejeriuddannelsen og - faget under andelsmejeriernes fremvækst fra 1880'erne[21]

Hvad der egentlig skete og hvorfor netop andelsbevægelsen fik fortrængt de faglærte mejersker, er et åbent spørgsmål.

Men allerede på de første andelsmejerier tegnede dén kønsopdelte arbejdsdeling sig, der siden kom til at strukturere hele det kønsopdelte arbejdsmarked. Generelt var den erhvervsstrukturering, der skabtes under industrialiseringen i Danmark en omlægning af tidligere kvindearbejde på landet til fag, hvor mænd blev de faglærte.

> »På herregårdene havde man nogle norske piger, antaget for et år, til at malke og gøre spande rene, samt tyske (holstenske) mejerister (mænd, B.P:) for at lære danskerne mejeribrug, dog var der ikke mejeribrug på hver herregård. Når de norske piger kørte fra gård til gård for at malke, sang de, siddende på vognen under turen mellem gårdene«[22]. Tiden er 1887-92.

Mændenes arbejde blev det faglærte, dét, der krævede uddannelse, indsigt i og ansvar for produktionen. Kvindernes arbejde blev det repetitive, opryddende og serverende for den egentlige produktion. Til gengæld kunne de udvikle et fællesskab fordi de var mange sammen. Pigernes sang fulgte fra gammel tid med malkningen[23]

St. Restrup havde sit eget mejeri med en flok ansatte mejeripiger:

> »...disse piger var nu ikke berømt for deres dyd, mejeripigerne fra herregaardene blev gerne med eller uden grund betragtet som lidt lette på tråden. Mælkekøernes stalde var delt i afdelingen med 50 køer og en tyr, de havde nok ca. 250 køer i 5 stalde med en røgter i hver. Pigerne havde i reglen 20 hver at malke, men nogle husmandskoner malkede ogsaa. Disse mejeripiger havde ingen let plads, men de havde mere frihed end dem, der tjente ved bønderne, der havde de ikke fri om aftenen, der skulde de karte eller spinde om aftenen«, fortæller Peter Madsen, der tjente dér som dreng.[24]

Samtidig med at mejeripigerne blev een af de få grupper af kvinder på landet, der fik en tilnærmelsesvis fri lønarbejderstatus, fik de reelt mere frihed i form af fritid. Det var en væsentlig forskel fra de piger, der var fæstet på gårdene og underlagt den patriarkalske tradition, dels under direkte kontrol af deres person, dels under Tyendeloven, der gjaldt helt til 1921[25]. Opfattelsen af mejeripigernes relative frihed identificeredes med opfattelsen af dem som lettere løsagtige. De blev kaldt »malkesjasker«[26]. Sådan var karlene på landet aldrig blevet opfattet, selv om de gennemgående havde haft mere frihed end pigerne.

Mens mælken endnu var kvindernes, havde de internt en arbejdsdeling, der

udtrykte forskellen på kvindernes erfaringer med mælken og på deres placering i husholdets hierarki. Madmoder blev som regel ved madlavningen i huset, mens pigerne malkede. Det var specielt på de lidt større gårde, at den gifte bondekone kunne holde sig til gårdens indre husholdning. Efterhånden blev madmødrene på selvejergårdene mere og mere husmødre[27]. Der lå også et andet element i denne arbejdsdeling: den gifte bondekone havde gennem flere år lært at bearbejde mælken, mens de unge tjenestepiger var ved at tilegne sig disse kvalifikationer.

Pigerne malkede, om vinteren i stalden, om sommeren på marken. De skulle kende køernes mælk og vide, hvornår de gav meget og lidt mælk, »begyndte at »sætte af«. Hvis de ikke fandt nogen umiddelbar grund til at køerne pludselig gav mindre mælk end de plejede, blev andre kvinder mistænkt for at malke køerne ved hjælp af pinde som de stak ind i en bjælke på deres egen gård eller hus. Det var en gængs forestilling, at »de tog vor mælk« på den måde[28]. Malkningen var mest besværlig om sommeren. Dels gav køerne mere mælk, dels skulle pigerne helt ud på marken og bære mælken hjem derfra:

> »Det var ret store mængder mælk en voksen pige kunne bære paa hovedet, der taltes om en tolv kanders bøtte (24 kilo) naar dertil kom, at bøtterne jo dengang altid var af træ, var det en ret anselig vægt. Der taltes ogsaa om, at det var sværest at faa bøtten op på hovedet, og at man undertiden satte den til hvile et øjeblik på en ledstolpe, hvad der nok kunne være nødvendig, hvis den skulle bæres fra yderste marker (1 km)[29].

Når pigerne havde båret mælken ind, skulle den sies for skidt. Før mejeriernes tid hældte pigerne mælken gennem en si ned i mælkefade. De stillede fadene op på hylder under loftsbjælkerne, hvor mælken stod og »trak fløde« en dags tid.

> »Var det hårdt frost om Vinteren, maatte Mælken sættes op paa Hylderne inde i Stuen langs Loftsbjælkerne. Kælder havde man jo ikke, saa der var ikke et frostfrit sted i hele Stuehuset, undtagen i selve Stuen. Det var besværligt at løfte de fyldte Bøtter op paa Hylderne«[30]

Bagefter skulle de gøre mælkespande, fade og sier rene; de var af træ, så der skulle skures og skrubbes:

> »Først skulle vi omhyggeligt afskruppe alle Mælkeresterne i koldt Vand, derefter blev der hældt kogende Vand i hver enkelt Mælkebøtte samt i Mælkespandene, som ogsaa den Gang var af Træ og grønmalede; naar saa det kogende vand havde staaet lidt i disse dele, saa det var afsvalet saa meget at man kunne afvaske Trædelene, blev de derefter atter skyllet i koldt Vand. Til denne »Skolding« af Trædelene maatte man have en meget stor Grydefuld »Karvand«, som altsaa maatte opvarmes før Middagsmaden skulde koges. Var det en forlovet Pige, der skulle opvarme Karvandet, og hun i nær Fremtid agtede at »forandre sin Stilling«, blev der altid passet nøje paa, at Karvandet ikke kom til helt at spilkoge, saa, blev Pigen nemlig ikke gift det Aar, hed det.«[31]

Anna Pedersen fortæller, at pigerne overhovedet ikke blev gift, hvis vandet kom i kog[32]. De unge kvinder måtte være omhyggelige. Sådanne varsler om

deres skæbne, hvis de overtrådte de strikte regler omkring arbejdet, fortalte, om de var værdige til ægteskab. Internaliseringen af nøjagtighed i udførelsen af arbejdet, har sandsynligvis fungeret som en indre selvkontrol. Ingen behøvede således direkte at holde øje med pigerne. På den anden side udtrykker et sådant varsel ikke en funktionel arbejdsdisciplinering, tværtimod. Det kogende vand har aldrig skadet til vask af spande. Snarere er det eet af de mange mere eller mindre direkte udtryk for internalisering af ægteskabstvang og driftsundertrykkelse. Den ubevidste motivering for et kollektivt tabu omkring det varme vand var vel dels at skærpe kvindernes omhyggelighed; deres kvalifikationer i arbejdet afgjorde deres værdighed til ægteskab. Dels er kogende vand sydende, boblende og ukontrollabelt og giver associationer til frit udfoldede lyster. Vand symboliserer desuden traditionelt kraft og seksualitet, hvorfor det er nærliggende at se varslet omkring det kogende vand som en påmindelse til kvinderne om, at aggressioner og løssluppen seksualitet ikke for dem hørte sammen med ægteskabet. På slagtedage skulle pigerne et par timer tidligere op end normalt for at koge vand til slagtning. Det hed sig her, at pigen blev *galsindet i sit ægteskab* hvis hun ikke havde vandet varmt i tide[33]. Endnu en indskærpelse af præcision og omhyggelighed i kvindernes arbejde, med en hentydning til, at det at være »galsindet« ikke var en egenskab, der passede sig for en kvinde i ægteskabet.

På samme måde var det *ikke* kvinders opgave at tænde ild og passe den i ovnen til bagningen. Jeppe Aakjær har en malende beskrivelse af ilden i ovnen, som faderen passer s. 33 i fra Min Bittertid.

> »Flammer, der rasede, knaldede, hvæsede, krøb over Stenaanen, rejste sig i et Nu mod Hvælvingen, slog hovedet mod de mødende Sten, saa de atter drattede ned på Knæene, mens de dansede, snart med Hovedet oppe og snart dybt nede i et vildt og brølende Favntag«

Sådanne associationer dels til iltre temperamenter, dels til seksualitet, var ikke for kvinder, så de måtte helst holde sig fra ilden.

Næste skridt i arbejdet var som regel den gifte kones del af processen, nemlig at skumme fløden[34]. Det var slet ikke så let at skille fløden fra mælken; hvis mutter kom til at hælde for meget mælk med fløden, sved det til hende selv og hendes piger, for det gjorde det sværere at kærne fløden til smør. Der måtte heller ikke blive for meget fløde tilbage i mælken, så blev mælken for god og det var vel for dyrt. Madmoder holdt mælkefadet skrå og skummede fløden ned i flødebøtten. Det krævede en del øvelse, og det kunne blive for dyrt at overlade til en uøvet, usikker og fummelfingret tjenestepige. Ikke engang en »fuldgod pige«, dvs. en voksen »færdiguddannet« og giftefærdig pige, kunne betroes dette arbejde. Men det ser ikke ud til, at det udelukkende var øvelsen, der var afgørende for madmoders monopol på skumningen. Tjenestepigerne lærte det ikke. Den unge kone måtte så åbenbart lære det selv, når hun var gift og skulle stå for en husholdning. Skumningen af fløden, der var så entydigt

tiltænkt madmoder eller med andre ord den gifte kone, bar således en værdighed i sig, der henviste til ægteskabelig status ligeså meget som til øvelse. Henviste til det kvindeprivilegium det var at være gift, udtrykt ikke alene i den ære, der blev tildelt en kone, der havde skummet mælken tilpas, men også i den lækkerbisken, konen fik, når hun suttede fløden af fingrene efter endt skumning.

Køerne gav ikke megen mælk om vinteren, derfor tog kærningen mindre tid. Kvinderne behøvede kun at kærne mælk et par gange om ugen, når der var samlet nok. Om sommeren og på større gårde med mange køer, måtte kvinderne kærne hver dag. Det var et arbejde, som pigerne dog godt kunne få karlene til at hjælpe sig med. Så var der en god lejlighed til at mødes over arbejdet, og dét ovenikøbet et arbejde, der var ladet med seksuelle vibrationer.

Det var hårdt arbejde at stå eller sidde i bryggerset eller i dagligstuen og trække op og ned i stangen til kærnen, - og det var ofte svært at få fløden kærnet til smør. Rationelt set er smørkærningens vellykkethed afhængighed af, hvilket foder køerne har fået, køernes ydeevne i det hele taget, renligheden ved malkning og i spande og kærne, flødens fedtprocent ect. Men alt dette omkring mælkeproduktion og bakterier var ukendt før mejeriernes tid. Derfor blev smørkærningen omgærdet af myter. Men myterne handlede ret entydigt om kvinder, snarere end de handlede om smørret! De fortæller om en sexistisk opfattelse af kvinder:

En skøge eller »løsagtig« kvinde eller en, een man troede var det, eller beskyldte for at være det, ansås for bedre til at få fløden til at samle sig til smør end en »trofast« kone eller uskyldig pige. Løsagtige kvinder, horer, behøvede blot at kaste et blik på kærnen, så begyndte der at danne sig smørkugler. Den samme evne tillagdes »ondsindede« kvinder eller kloge koner[35]. Men hekse kunne forgøre fløden, så den *ikke* dannede smørkugler[36].

Her må det indskydes, at der i den landlige folketro havde ligget en tradition for at kvinders seksualitet kun skulle eksistere indenfor ægteskabet og i forbindelse med forplantning, med moderskab. Sammenknytningen mellem seksualitet og forplantning gjaldt vel at mærke kun for kvinder. Kvinder, der fik børn uden for ægteskab - og det var mange, fordi prævention og abort var forbudt og ukendt for de fleste[37], - blev socialt marginaliseret ved at blive kaldt horer og hårdt straffet. Den sidste henrettelse af en kvinde, der havde født børn uden for ægteskab og begået barnedrab, blev eksekveret i 1861. Mænd gik som oftest fri for straf, selv om der i Danske Lov var dobbelt så stor straf til mænd som til kvinder for lejermål (samleje) uden for ægteskab og selv om mændene bevisligt var fædre, havde lovet ægteskab eller havde voldtaget kvinderne. I 1800-tallet var der flere domfældelser af kvinder for barnedrab, abort og fødsler i dølgsmål end i 1700-tallet, måske fordi flere kvinder blev opdaget i 1800-tallet. Men kønsforskellene i dommene havde ikke ændret sig.[38]

Dette ekstreme udtryk for en samfundsmæssig patriarkalsk bevidsthed fin-

des også i folketroen omkring smørkærningen, selv om den er langt mere kompliceret at tolke.

Normativt var seksualitet til for mænd og »horer«. For »ordentlige« kvinder var seksualitet kun tilladt i forbindelse med moderskabet i ægteskabet. Hvis kvinder fødte børn udenfor ægteskab, stempledes de som »horer« og blev marginaliseret. Jonas Frykman viser det samme på svensk materiale[39]. Såvel hore- som heksetro var sanktionsgivende overfor kvinder som man ville have marginaliseret.

Når en hore i folktetroen havde magt til at kærne smør, mens hekse tværtimod kunne forhindre, at der dannedes smør, betegner de som kvindebilleder to yderpunkter i kvinders magtmuligheder over smørret. Det kan virke paradoksalt, at smørkærningen som et hverdagsligt kvindearbejde skabte et marginaliserende kvindebillede, hvis der kom smør (hore). Men det gjorde den også, hvis der ikke kom smør (heks). Det virkelighedsbillede, som folketroens myter har skabt omkring kvinderne, kan måske siges at have fungeret som den daglige påmindelse til kvinderne om, at kravene til den kvindelige adfærd var skarpt defineret og samtidig modsætningsfyldte i den praktiske virkelighed: ganske simpelt næsten umulige at indløse! Kvinderne skulle forstå at balancere deres kvindelighed indenfor grænserne af på den ene side horen og på den anden side heksen, fordi disse kvindebilleder var foragtede eller frygtede.

Et andet aspekt ved smørkærningen er den åbenlyse seksuelle symbolik, der lå i den smørkærning, der før 1850'erne udførtes med stavkærne[40]. Det er næsten umuligt ikke at overføre symbolikken fra det kvindebillede, som horen udtrykte, til stavkærningen. Under opslaget »hore« i »Ordbog over jysk Almuesmål« står der ligefrem, at det var »en lykke at få sådan een til at kærne smør«[41]. Vi kunne på samme måde sige: det var en lykke for en mand at få »sådan een« til at have samleje med. Den vellykkede smørkærning kan således blive et symbol på den mandlige lystudfoldelse og objektiveringen af kvinder, der lagde krop til denne lystudfoldelse. Det, at smørkærningen lykkedes, når en hore var i nærheden, kan således ses som eet af folketroens mest afslørende udtryk for en ekstrem nedvurdering af kvinder. Det betegner i denne tolkning således een af modsætningerne i det landlige kvindebillede, at det ikke tjente en piges eller kones ære at være god til at kærne smør, selv om det var dagligt kvindearbejde. Den samme arbejds- og seksualdisciplinering, der lå i evnen til at »koge« vand uden at koge det, lå omkring kærningen i de myter, der skabtes om kvinderne, uanset om de var kunne kærne smør eller ej.

Kvinderne havde dog selv andre metoder end at blive kaldt horer eller at tilkalde »horer« for at få smørret til at samle sig. De kunne kaste en glød i kærnen eller få brikken formet som et kors, f.eks.[42] Ifølge Anna Pedersen vidste nogle kvinder dog udmærket, at der kunne være andre grunde til, at de ikke kunne få smør, end at de selv var »horer«[43].

Kvinderne lavede også ost af mælken. Det skete hele året, men især i forsommeren, hvor mælken var rigelig og kvinderne havde bedre tid end om sensommeren, hvor de måtte hjælpe til i marken. Kvinderne lavede mange slags

Kvinden sidder med en stampekærne eller stavkærne med stangen mellem sine ben. Stangen sad på en brik inde i kærnen. Når stangen blev trukket op og ned, ville brikken kærne smørret inde i kærnen. Bevægelsen af stangen op og ned havde utvetydige paralleller til samlejebevægelserne hos en mand. Den tro, at »det var en lykke at få en hore til at kærne smør« kunne sætte en dygtig gårdkone i en uheldigt lys.
En kvinde med en stampekærne er på kalkmalerierne i flere danske landsbykirker afbildet sammen med djævlen.

oste på mange forskellige måder, som jeg ikke vil komme ind på her. Jeg har fundet det slående, at betegnelsen »jordemoderost« ikke var en speciel slags ost, men et udtryk for ost af den bedste kvalitet. Det var svært for mindre gårde og huse at skaffe tilstrækkelig mælk til at lave ost af. Fed mælk til ost eller et stykke ost var derfor en del af betalingen til en huskone eller -mand, til smeden, bødkeren- eller jordemoderen[44]. Det er tankevækkende, at det de fleste steder var jordemoderen, der holdt længst fat i denne form for betaling. Jordemoderen var jo i een og samme person moderskabets bedste veninde og den erfarne, afseksualiserede kvinde. Jordemoderen var i landbosamfundet kvinder, der selv havde født og været hjælpekvinder til flere fødsler. De var selvlærte kvinder, der ikke var statsautoriserede jordemødre. Jordmoderen var personaliseringen af en af dobbelthederne i det landlige kvindebillede, så hvorfor skulle hun ikke også have sin del af mælkeprodukterne, der var så tilknyttet kvinderne. At »jordemoder ost« var den bedste ost, siger ligeså meget om den store respekt for jordemødre som om osten.[45]

I det første afsnit viste jeg, hvordan arbejdsdagens *længde* strukturerede den landlige kvindelighed. Med udgangspunkt i en undersøgelse af kvindernes arbejde omkring mælken, har jeg dels givet et indtryk af dé tidskrævende og omstændelige arbejdsprocesser i dagligdagen, som var kvinders, dels har jeg vist hvordan de konkrete arbejdsprocesser kunne tegne normerne for kvindeidentiteten. Bearbejdningen af mælken var så ubetinget et kvindearbejde, og selve mælken var kostbar og sårbar. Før mejeriernes og kølekældrenes tid var den vanskelig at opbevare, om sommeren kunne den hurtigt blive sur i varmen, om vinteren var den udsat for frosten. Jo renere og præcisere mælken blev bearbejdet, jo lettere var det at fremstille smør og ost, og jo bedre blev produkterne. Derfor var den *erfaring og øvelse*, som kvinderne besad, en meget vigtig økonomisk resource. Og de folkelige myter omkring mælken blev integreret med myterne omkring den landlige kvindelighed. Eller med en dobbelthed i kravene til denne kvindelighed, - en dobbelthed, der satte »horen« og »heksen« som billeder på udstødelsen fra det sociale fællesskab op, for at fremhæve det akceptable kvindebillede, hvor aggressioner og drifter i det hele taget blev undertrykt.

Jeg ser således trekløveret mælk-fløde-ost som en ækvivalens til livsforløbet pige-kone eller moder - enke eller jordemoder. Dette livsforløb var det normativt bærende om ikke altid praktisk gennemførlige livsforløb for de enkelte kvinder. Modbillederne finder vi i »hore«, »heks« sådan som det udtrykkes i folketroen omkring smørret. Kunsten i og privilegiet ved håndskumningen af fløden tegner et billede på kvinders virkeliggjorte ægteskab, mens de unge pigers påpasselighed overfor varmt vand udtrykker akceptable pigers driftsafkald.

Sammenfattende kan vi sige om kvindearbejdet omkring mælken, at det for piger var tidskrævende, sejgt udholdenhedsarbejde, for koner krævede en omfattende erfaring og øvelse. Dette adskiller sig ikke fra de øvrige kvindearbej-

der før industrialiseringen som bagning, brygning, vævning, lysestøbning og slagtning.

Men der lå også i kvindernes arbejde med mælken fra malkning til kærning og ostelavning en seksuel symbolik, der var strukturerende for den landlige kvindelighed. Arbejdets fordeling, myter, varsler og terminologi omkring kvindernes mælkearbejde bar i sig normerne for det normale kvindelige livsforløb, og afgrænsede på det bestemteste piger og kvinder fra at identificere sig med »horer« eller »hekse«. Dette vil jeg kalde den patriarkalske struktur i folketroen.

Lillepige, storpige, fuldgod pige, - arbejde og afmagt

En »fuldgod pige« skulle

> »kunne malke 10 køer på ca. 1 time, hun skulle også kunne følge med ved at binde op efter en voksen karl. Hun skulle kunne karte uld og helst også spinde. Hvis ikke hun kunne dette, måtte hun se at få det lært«.[46]

Før industrialiseringen bestyrede kvinderne en lang række arbejdsområder i den tilnærmelsesvist selvforsynende husholdsproduktion. Disse arbejder indgik ligesom alt andet i bondeøkonomien i en cyklisk års og døgnrytme. Ulden skulle spindes inden jul. Efter jul kom nemlig turen til hørren. Til karte og skættegilder om efteråret gjorde kvinderne uld- og hørgarn klar til, at de kunne spinde og vinde under aftensæderne vinteren igen. Foråret var tiden til at blege og farve uld- og linnedtøj, når det kom tilbage fra væverne. Sådan havde hvert stykke arbejde sin tid. Andre arbejder skulle gøres hver dag året rundt. Det vil jeg ikke komme nærmere ind på her. Det vil ligeledes føre for vidt her at gå ind i en analyse af hver enkelt arbejdsproces i forhold til arbejdsdeling og kulturel strukturering af arbejdsmåden. Kvindearbejderne vævning, lysestøbning, bagning, slagtning, brygning, kartning, spinding, farvning, blegning etc. bliver som tidligere omtalt generelt erhvervsgjort under industrialiseringen. Husarbejdet dvs. madlavning, havedyrkning, vask og rengøring bliver tilbage til kvinderne på gårdene.

Arbejdsdelingen var kønsbestemt. Husbond, husmænd, karle og drenge lavede eet, madmødre, huskoner og tjenestepiger noget andet, - generelt sagt. Men et måske vigtigere aspekt ved arbejdsdelingen var karakteren ved arbejdet. Kønskarakteren i pigernes og kvindernes arbejde viser os, at magt og privilegier ikke var fordelt lige, og at kvinderne som personer var værdige, men

ikke ligeværdige med mænd. Det viste sig tydeligt i den ungdomssocialisering, som pigerne, - døtre som ansatte på gårdene gennemgik som tjenestepiger:

»Det var ingen misundelsesværdig bestilling at være tjenestepige på gårdene førhen. Foruden det rent huslige, - madlavning sørgede husmoderen for, - skulle hun også deltage i det meste af markarbejdet foruden meget andet udearbejde. Det var ikke alene *korn-* og *høhøsten samt hørruskning* hun skulle klare, men *stikke tidsler* af i kornmarkerne, *samle kartofler op* var også noget, der hørte med til pigens arbejde (...) Ved alle disse arbejder måtte pigen være med *fra morgen til aften fra den tid, der optoges af malkningen.* (...) Ænder, høns og kyllinger passede konen i reglen selv, men det kunde dog hænde, at pigerne måtte gøre det, og det var også dem, der som oftest måtte rense hønsehuset«[47]. Understregningerne er mine.

Pigerne deltog i mange slags udearbejde foruden det huslige arbejde, som de i deres ungdomstid lærte som det særlige kvindeansvar. Pigerne socialiseredes indenfor det huslige felt, men også indenfor mangfoldighed af opgaver i den »mandlige arbejdssfære«. Mænds og kvinders arbejde og dagligdag på landet var eller adskilt efter en usynlig snor, som alle dog kendte[48]. Umiddelbart kan det derfor virke ulogisk at pigerne blev sendt i marken, når den ikke senere i deres liv blev et område, som de skulle kende til eller have ansvar for. Men de skulle lære at rydde op og ordne efter andre. Pigerne var ikke bare «ude i marken«. De var med som opsamlersker, opryddersker, opbindersker og rensersker. Anna Pedersen skriver:

»Når de *skar tørv i mosen,* var pigerne med. Når de agede møg, skulle de *strø møg.* Efter pløjningen *skovlede de vandfurer op,* og i høsten var det pigernes arbejde at *nege op, binde, bære sammen, lægge sæden* på høstvognen, *stikke ærter op* på vognen, og i ældre tid havde pigerne *renset den* tærskede sæd med sold søndig formiddag. Tit var der også smågrise og lam, som skulde have ekstra pleje. Det er ikke så underligt, at kvinderne fik den opfattelse, som mange også har givet udtryk for: mandfolkene kunde ingenting tage sig til, når ikke kvinderne var med. I almindelighed var plov, le og plejl forbeholdt manden, det var vist kun i nødtilfælde, at kvinden måtte tage fat her.
I tiden 1850-1900 sker den store ændring i arbejdet«[49]. Understregningerne er mine.
»Saa snart kornet var tørt, blev der klemt paa, tre Mand med opbindere (kvinder, B.P.) Manden gik forrest fulgt af Villestpigen, saa Forkarlen, der bandt Bettepigen op; som nummer tre kom saa Belsen og efter ham bandt en Husmandskone«[50]

Kvinderne blev holdt borte fra det arbejde, der udtrykte initiativ og opstart af en ny arbejdsproces, som pløjning og høst. Og de blev sat til det arbejde, der hang sammen med pasning og pleje af dyr og mennesker (tørveskæring til brændsel, pleje af grise, lam og rensning efter høns); det arbejde, der vedligeholdt marker og afgrøde (skovle vandfurer, strø møg, stikke tidsler, sprede korn til tørring[51]; og det arbejde, der ryddede op, samlede sammen og gjorde i orden (samle kartofler op, nege og binde op, bære og lægge sammen, rense tærsket sæd). Alt dette kvindearbejde var åbenlyst vigtigt, alt ville gå i stå, hvis ikke kvinderne var der. Men det var et arbejde, der havde karakter af »efterarbejde« og »plejearbejde«. Det samme fremgår af Kirsten Hansens beskrivelse

Fotografierne er fra Det Kongelige Biblioteks Billedsamling, udat., uplac.. I høsten var det pigernes arbejde at nege op, binde, rive, bære sammen, lægge sæden på høstvognen, - og bringe mand og drikke ud til både mænd, kvinder og børn i marken; kvinderne ryddede op efter og serverede for andre. Det er gennemgående, at mændenes redskaber, leerne gav dem en symbolsk placering som dem, der bestemte over og styrede arbejdsprocesserne. (Se endvidere billedet side 115)

af arbejdet i Blangslev (se første afsnit). Et efterarbejde kunne ikke give sine udøvere den samme magt som forarbejdet og det egentlige arbejde. Efterarbejderskerne kunne ikke selv bestemme tempoet, de var bagest. Plejefunktionen var en gennemgående karakter ved det arbejde, der blev overladt til kvinderne både i marken, stalden og i huset. Og det var måske den funktion, der var det socialiserende for pigerne. En kvindesocialisering indenfor den mandlige arbejdssfære.

Den usynlige snor, som adskilte den kvindelige hverdagssfære fra den mandlige, var i socialiseringen ikke udelukkende rumlig eller fysisk. Pigerne blev ikke kun gode bondekoner af at kunne håndtere mælkespande, store dejklumper, manglebrætter, strikkepinde og karter. De måtte ud og internalisere deres seksuelle og kønsmæssige underlegenhed i forhold til mænd. Dermed blev kontrollen af arbejdet overladt til mænd, hvadenten disse mænd var de klassemæssigt overlegne husbond eller pigernes klassefæller, gårdskarle og husmænd. Den usynlige snor holdt piger og kvinder inde i et kvindeligt univers, der ikke adskilte dem fysisk fra mænd, men som vænnede pigerne til at tilegne sig bestemte karakteregenskaber i forhold til mænd. Selv om »mandfolkene ingenting kunne tage sig til, når kvinderne ikke var med« i marken, som Anna Pedersen skriver, placerede det arbejde, der blev tiltænkt kvinderne dem i en *afhængig* position. Afhængig af at mændene tog initiativet, fordi de arbejdsinitierende redskaber plov, le og plejl var redskaber, forbeholdt mænd. Sådan blev arbejdsdelingen i situationer, hvor de to køn arbejdede side om side. Her er det for alvor tydeligt, hvordan kvindernes værdighed ikke var det samme som ligeværdighed. Selvfølgelig var kvinderne de initierende indenfor områder, der var kvindearbejdsområde. Men i marken blev

pigerne vænnet til det repetitive, opryddende arbejde, hvis værdier føjede sig smukt sammen med den bløde adfærd, der specielt blev forventet af kvinder i og med, at det var deres opgave at passe og pleje jorden som dyrene. En sådan adfærd blev således en indlært vane under ungdomsopdragelsen, så den lå klar til, at den gifte moder kunne udfolde den overfor sine børn og sin familie. På samme måde benyttede karlene også huskonerne, når de skulle have deres tøj repareret og vasket.[52]

Mændene som de initierende i arbejdet kunne derfor også erstatte kvinderne med maskiner, ligesom i mælkeproduktionen, så snart kapitaliseringen var tilstrækkelig fremskreden til at investere i en mekanisering af markarbejdet. Således også med opbindingsarbejdet, - langsomt i sidste halvdel af 19. århundrede og begyndelsen af det 20. århundrede blev kvinderne trængt ud af markerne og længere ind mod hus og have.[53] Piger og kvinder flyttede skridt for skridt fysiske arbejdsområder. Men karakteren af det servicearbejde, som vi idag kender som traditionelt kvindeligt omsorgs- og servicearbejde, er ikke kun hentet fra den historiske tradition, der har gjort kvinder til specielt gode børnepassere og plejersker, den er også hentet fra den feudale, patriarkalske tradition, der placerede pigerne i bunden af arbejdsdelingen, hvor som helst de arbejdede sammen med mænd. Vi ved fra tidligere historiske samfund, fra primitive samfund i det 19. og 20. århundrede og såmænd fra Læsø i Danmark i det 19. århundrede, at kvinder har stået for ansvar og initiativ i landbruget. Så det er ikke, fordi kvinder ikke kan gøre dt. Men det var ikke gængs i sidste århundredes landbosamfund.

Vi kan konstatere, at den historiske tradition for patriarkalsk organisering af arbejdet har skabt grundstrukturerne i det kønsopdelte arbejdsmarked, vi kender i dag. »Typiske« kvindearbejdsområder er karakteriseret ved det repetitive, det opryddende, det plejende og passende. Eller er arbejde, der er tilknyttet husarbejde, tøj- og fødevarefremstilling. Mænds privilegier var åbenbart at blive fri for den slags arbejde, uanset deres klassetilhørsforhold. Selv om karlene egentlig havde mere fritid til det, var de ikke forpligtede til at rede senge på karlekamrene, hvilket ellers var en omstændelig affære. Det var pigernes job. Halmen nederst i sengen skulle rystes, de to underdyner, der var meget tunge, luftes og rettes til, linnedet skiftes en gang om måneden og engang imellem skulle halmen skiftes ud, så rotter, mus og lus forsvandt for en tid[54].

> »Pigerne skulle rede karlenes senge hver dag, og hvis karlen syntes, at hun havde rystet halmen for dårligt tog han en greb og satte i sengen den næste dag«[55]. »Pigerne skulle rede sengene, gøre rent og strø sand hver lørdag eftermiddag (...) Ovenpå halmen var der et »vår« og så en underdyne med lidt fyld i, en hovedpude, et underlagen, et overlagen og en overdyne også med lidt fyld i. Sengelinnedet blev skiftet hver fjortende dag«[56].

Som på alle andre områder var der også her forskel på, hvordan sengene så ud, hvor meget sengetøj de indeholdt, og hvor meget tid der blev investeret i

den personlige renlighed på de forskellige gårde. Men der var ingen forskel på, at det var pigernes arbejde at holde både deres egne og karlenes senge i orden. Hvis karlene var utilfredse, havde de ovenikøbet ret til at demonstrere denne utilfredshed med en tavs, men manifest udstilling af det mandlige arbejdsredskab, greben, uden selv at røre en finger.

Også i den indbyrdes adfærd og i legene omkring arbejdet, indgik det i traditionen, at mænd havde overtaget over situationerne.

> »Der er mange tilfælde paa Egnen, hvor Manden i Gaarden stod i forhold til Tjenestepigen (...) De gaardmænd, som brugte den Trafik, hvoraf undertegnede kender flere eksempler, gjorde sig umage for at nævnte Piger skulle have en Kæreste som kunne tage Skylden, naar Forholdet fik Følger. (...) Nogle Piger blev jo forlovet eller var det i forvejen, saa betalte Manden dem en god gage, naar de blev gift med Pigen.(...)
>
> En dag mens Karlen gik nede i Kostalden under Høloftet, hørte han Pigen værge for sig, og flere gange sagde, du maa ikke Morten, men denne sagde, »jo nu skal du Saten edme ha«. Da Karlen hørte dette trak han sig tilbage, han havde eller tænkt at forlove sig med Pigen, men nu var dette udelukket«, fortæller Hanne Rasmussen fra Sydfyn[57].

Ifølge de mange domme på kvinder, der blev dømt for fødsler i dølgsmål og barnedrab, har det ikke været usædvanligt, at piger på gårdene blev udsat for seksuelle overgreb fra husbonde eller karle. De kunne blive lovet nyt tøj, penge eller ægteskab, men ofte løb mændene fra løftet og forsvandt, hvis kvinderne blev gravide (se note 36 og 37). Der var ikke nogen jura, der *i praksis* beskyttede disse kvinder, selv om mænd ifølge loven også skulle straffes for samleje udenfor ægteskab. Socialt var pigerne også ilde stedt, hvis de ikke fik barnefaderen eller en anden til at gifte sig med dem. Ovennævnte eksempel, der er en af de uhyre sjældne indberetninger om seksuelle overgreb, - det var dengang som i dag et tabuområde - viser hvordan gårdmænd kunne indgå veritable handler med karle for at gifte sig med de kvinder, som de selv havde gjort gravide. Og det viser, at det var »naturligt« for en forlovet karl at forlade pigen. Selv om han vidste, at hun var blevet voldtaget, og altså ikke selv havde skylden for samlejet, så var det hende, der bar skammen. Det var kvindernes tilværelse og rygte, der blev ødelagt, hvis samlejet eller voldtægten blev opdaget. Mændene var gode til at løbe fra ansvaret[58].

Desværre er den daglige seksualitet et uhyre vanskeligt område at udforske. Men mænds generelle nedvurdering af pigerne kan læses i andre kilder:

> »... Så blev der måske et par minutters fjas. Pigen skulle lære at synge Plejlvisen. Det gik til på den måde, at Karlen satte Plejlen om Pigens Hals og trykkede til indtil Pigen råbte av så var Visen sunget og Pigen slap fri«[59]

Pigen råbte »av« og udtrykte og akcepterede dermed underkastelsen. Først idet hun selv dermed anerkendte karlens magt, standsede han den fysiske tvang. Selv om det var leg og »fjas«, har legen »at lære at synge plejlvisen« udtrykt den sociale norm. Den har som leg bidraget til at skabe det *kulturbillede*, der legitimerede mænds magt og dominans over kvinder. Jeg bruger her

ordet »kultur« som et begreb, der dækker en gruppe menneskers selvforståelse, som en kollektiv bevidsthed, der systematiserer, forklarer og legitimerer den sociale struktur; [60] Men menneskene er som bærere af kulturen selv med til at skabe deres virkelighed ved at bære på *traditionen*. Mange gamle »overtroiske« forestillinger og symbolsprog i den folkelige tradition havde i løbet af 1800-tallet mistet deres oprindelige funktion som forklarende på uforståelige fænomener. Andre levede stadig videre, uden at vi som forskere umiddelbart kan se deres funktion. Andre igen levede videre, fordi de som en kollektiv underbevidsthedsstruktur kunne tjene til at opretholde det system, at nogle sociale regler var til for mænd og andre for kvinder. Kulturen internaliserede disse regler, så de var usynlige, men selvklare for både mænd og kvinder. Den urokkelige selvfølge, at mænds og kvinders arbejde ikke var ligeværdigt, har været så uformuleret, at den heller ikke har efterladt sig problematiserende spor i de overlevende kilder og folkeminder. Derfor kan forskere af i dag også let og elegant komme til at vurdere denne arbejdsdeling som »funktionel«, frem for hierarkisk. En diskussion har f.eks. løbet med udgangspunkt i den centraldanske bordskik, at mænd sad ned langs bordets ene langside med husbond for bordenden, mens kvinderne stod op langs den anden langside i rækkefølge efter rang.

Hvor G. Wiegelmann har tolket denne bordorden med baggrund i arbejdslivets markante degradering af kvinderne - specielt tjenestepigerne[61], ser O. Højrup blot bordskikken som »en betoning af kvindernes arbejdsopgaver« (de skulle sørge for, at skålene på bordet var fyldt op), og ikke som et udtryk for kvindernes mindreværdighed[62].

Tegning fra Ole Højrup: Landbokvinden, Nationalmuseet, 1966, s. 154: Tegningen viser, hvor i Danmark den bordskik, at kvinderne stod op under måltidet, var mest udbredt. Jeg sætter udbredelsen af denne skik i forbindelse med styrken af patriarkatet; denne står åbenbart i tæt forbindelse med den økonomiske forskel mellem klasserne landet over. Det er således tankevækkende, at bordskikken er mest udbredt netop i de områder, hvor jorden er frodigst og skellene mellem godsejere, gårdfolk og husfolk/landarbejdere var størst.

Jeg er naturligvis klart uenig. Skikken er registreret i de frugtbareste områder i Danmark i perioden ca. 1850-1920'erne. I disse områder var klassedelingen mellem godsejere, bønder, husfolk og landarbejdere mest markant, og mandsarbejdet var det dominerende. Bordskikken virker derfor som en parallel til kravene til mændene som dem, der sad på landøkonomiens udadvendte vigtigste positioner. Denne tendens kan spores i hele det centraleuropæiske område siden højmiddelalderen[63]

»Manden sad for Bordenden, næst efter Karlen, Drengen og Daglejerne. Konen stod øverst ved den indvendige Side, derefter Pigerne. Trods alt var vi Tyende, og følte os heller ikke som andet«, skriver Hanne Rasmussen, der omkring århundredeskiftet tjente som lillepige på »Johnsgård« ved Hesselager på Sydfyn[64]

Billedet af bordskikken som den så ud, inden gårdfolk og tjenestefolk på de større gårde begyndte at spise i hver sin stue, tegner i een og samme streg det komplicerede forhold mellem køn, klasse og aldershierarkier: Kvinderne havde ikke det privilegium at sidde ned under måltidet, de stod op fra den yngste lillepige til madmoderen som den ældste. Selv om det kun var nogle af kvinderne, måske een af pigerne og eventuelt madmoder, der skulle løbe til og fra bordet og sørge for maden, skulle de fra de var små lære at deres plads var på ydersiden af bordet ud mod køkkenet, stående og på spring til at varte op. Senere fik kvinderne nogle steder en bænk uden rygstød at sidde på; et rygstød ville forhindre dem i, hurtigt at svinge sig over bænken for at servere for mændene. Madmoder var øverst blandt kvinderne og placeret nærmest husbond, hvilket markerede hendes klassetilhørsforhold. Men kønsforskellene markerede sig stærkere. Ved sin stående position havde madmoder mere tilfælles med pigerne end med den siddende husbond fra hendes egen klasse. Uden at det havde nogen praktisk betydning under spisningen stod kvinderne i en rangorden, der var bestemt af deres plads i aldershierarkiet: den »fuldgode pige«, storpigen, lillepigen var betegnelser for aldersfaserne i pigernes ungdom, hvor bestemte arbejdskvalifikationer kunne forventes af dem. Jo nærmere de stod madmoderen ved bordet, desto tættere var de samtidig på den voksne, giftefærdige status. Den samme rangfordeling gjorde sig gældende for mændene, hvor daglejerne dog trods voksne rangerede lavere end karlene.

Pigerne skulle servere og lære at lave mad. Men husbond og karle skulle nok bestemme, hvordan maden skulle serveres:

»En anden ting, der særlig irriterede mig var, at når der blev serveret kartofler, blev de sat ind i et fad med skræl på, en del itubrækkede knive og gafler blev lagt ind, og så kunne hver skrælle, hvad de ville. Det forlængede jo måltidet og pigerne havde ulejligheden med at samle dette affald sammen.

En dag konen var gået til Lov, skulle jeg forestå middagen, og da jeg havde god tid, tænkte jeg som så, nu skræller du kartoflerne (hvilket ikke var gammel skik på gården, B.P.). Jeg havde lidt hjertebanken, da jeg satte dem ind. Karlene var henrykt, men manden sagde ikke et ord, og spiste ej heller en eneste kartoffel. Til konen meddelte han, at han frabad sig alle unødvendige forandringer«[65], skriver Kirsten Hansen fra Klangslev omkring 1885.

Det er oplagt, at Kirsten Hansen fandt langsommeligheden ved mændenes kartoffelskrælleri og det rod, de efterlod på bordet bagefter for en hæmsko i sit eget arbejde. Så ville hun åbenbart hellere selv; ikke så sært, for Kirsten havde som alle andre piger mere træning i at håndtere maden. For hende var det et arbejde, der skulle overståes. Alligevel fik hun ikke lov til at bestemme, hvordan maden skulle serveres. Den ret havde fatter, som igennem madmoder fik udvirket, at kartoflerne passede ind i hans kram.

Denne ret til at bestemme over måltiderne havde karlene ikke mere i slutningen af 1800-tallet. Det havde de haft, omend på en mindre direkte autoritær men ligeså psykologisk virkningsfuld måde tidligere. Pigerne skulle jo sørge for, at der var mad nok på bordet til mandfolkene. Ellers havde karlene ret til at drille dem og hamre på grødkanten med deres hornskeer. Sådan en banken ville være uopdragen i tiden op mod århundredskiftet[66]. At karlene på dette tidspunkt ikke længere måtte herse så brovtende rundt med pigerne skyldes nu snarere den borgerlige kultur og den høflige omgangsformer, der var trængt ind i de selvejende bønderhjem, end det var et udtryk for en større respekt for pigernes arbejde i køkkenet.

Måden at spise på var derimod stadig op mod århundredskiftet kønsforskellig:

> »For karlenes vedkommende skar de sig et stykke kød af, holdt det med venstre hånds fingre, når de tog en bid mellemmad, skar de et stykke af kødet og puttede i munden. For kvindernes vedkommende var det ikke anstændigt. Vi skar det nogenlunde tyndt og lagde det på maden«, skriver Stine Thomsen fra sin plads i 1880'erne[67].

Måske kan man sige, at civilisationsprocessen, set som den borgerlige kulturs fortrængning af mere løssluppen bondsk adfærd, fik anderledes fat i kvinderne og pigerne end i karlene. Hvor karlene var uopdragne, når de hamrede på grødkanten, var det i orden at de spiste uanstændigt. Mens pigerne hverken måtte spise uanstændigt eller larmende give udtryk for deres utålmodighed. De måtte stiltiende fortsat acceptere, at karle og husbond sad og fedtede med kartoffelskrællerne.

Passe og plejefunktionen placerede kvinderne i afhængighed af mænd og deres vaner og initiativer. Pigerne serverede og ryddede op i marken, i stalden, og ved bord og seng. Mænd var fri for den slags arbejde. Alligevel besad de, husbond såvel som karle, retten til at bestemme, om pigerne havde gjort deres pligter godt nok. Denne kønsstruktur aftegnede sig under måltiderne, arbejde og leg; de kvindelige karakteregenskaber, der blev lønnet her, var underlegenhed, afhængighed, anstændighed og arbejdsparathed. Sådanne træk var skabt af og i en patriarkalsk struktur, hvor kvindeundertrykkelsen så ud som om den var naturlig, funktionel og indiskutabel. Det var denne uformulerede, men faktisk fungerende fordeling af privilegier, der trak en usynlig snor mellem de to køn i hverdagen på landet. Juridisk var uligheden eksplicit stadfæstet, men det skal jeg ikke komme ind på her.

Den arbejdsdeling, der placerede mænd »ude« og kvinder »inde« tegnede sig først efter industrialiseringen af kvindernes faglige arbejde. Men kvinderne var alligevel skarpt adskilt fra mændene, - så adskilt, at jeg vil tale om to forskellige dagliglivssfærer. Det var en gammel tradition, der var ældre end Landboreformerne. Jeg må lige understrege, at jeg ikke foregiver at beskæftige mig med den mandlige sfære. Men forskellen på den kvindelige og den mandlige sfære har jeg udmøntet ved at sætte focus på kønspolariseringen i forhold til magt, afmagt og kønsidentifikation. Jeg vil slutte med at sætte focus på kvindeautonomi.

Piger og koner, - arbejde og kvindekultur

På trods af den dybt forankrede patriarkalske tradition, besad kvinderne en autonomi, som jeg vil kalde en særlig kvindekultur, der fungerede på to planer: For det første som et særligt kvindeligt erfaringsfelt i et livsløbsperspektiv, der dækkede både det rene kvindearbejde på landet, fødsler og pasning af de mindste børn, og det underordnende, passende og plejende arbejde for mændene, og den dækkede i det hele taget kvindernes erfaringer med undertrykkelse og underordning som en given ting. For det andet fungerede kvindekulturen som en organisering af rene, kollektive kvindesammenhænge, hvor kvinderne arbejdede sammen, sang, snakkede, festede og udvekslede erfaringer.

Hørren skættes og hegles i en gård på Samsø. Fotografi fra 1929 af Bay, Asnæs. Muligvis en rekonstruktion. Fra Holger Rasmussen: Dansk Bondekultur før 1900. Nationalmuseet 1979, s. 31. - Et skættegilde *kan* have set sådan ud også i 1800-tallet. Arbejdsfællesskabet gemte på en kvindekultur, som vi desværre kun indirekte kan få lidt at vide om. F.eks. må reglen om, at mænd mange steder i landet ikke havde adgang til disse arbejdsgilder, positivt udtrykke, at kvindern sammen delte erfaringer, fortællinger eller sange, som de ikke ville have spoleret af mænd.

Med kvindekulturen forstår jeg således den særlige kvindelige adfærd og det normsættende kvindelige livsforløb, der adskilte sig fra mandskulturen, som den var underlagt. Kvindekulturen begrænsede og indelukkede kvinderne i en kvindelighed, der var defineret af den gamle patriarkalske struktur. Samtidig gav dog denne lukkede kvindelighed eller kvindesfære særlige muligheder for, at kvinderne kunne have deres egne samværsformer, som mænd ikke havde adgang til. De gifte koners barselsgilder, som jeg ikke vil komme nærmere ind på her[68], og arbejdsgilder for ugifte piger og huskoner er eksempler på sådant kvindesamvær.[69] Det er denne del af kvindekulturen, den kollektive, der svinder ind omkring 1850'erne og forsvinder helt med klassehierarkiseringen kvinderne indbyrdes og udlægningen af produktive kvindearbejder, først til specialisering, senere til industrien i slutningen af århundredet. I 1850'erne begyndte skættemaskinen at vinde frem og det varede ikke længe, før skættegilderne forsvandt eller indskrænkedes til, at et par huskoner behandlede hørren for en bondekone i løbet af et par dage. Det samme skete for kartegilderne:

»I ældre tid samledes pigerne fra nogle gårde skiftevis i hver gård og kartede.

Nogle gårdmandskoner lod en husmandskone karte og spinde en del af ulden. Andre kunde selv overkomme arbejdet. I halvfemserne havde man flere steder to-tre koner til at karte en dag eller to. Det var så tidligt på efteråret, at man kunde sidde i en lo og karte«[70]

»På de allerfleste Gaarde havde man et kartegilde om Efteraaret, og her samledes Lavets unge Piger og de sædvanlige Arbejderkoner med deres Karter om Morgenen for at karte løs paa Uldbunken den hele ganske Dag og et stykke om Aftenen med; men disse Kartegilder hørte dog op i Fyrre- Halvtredserne, og hver sørgede saa for sin egen Uld eller sendte den ud i Byen hos de forskellige Huskoner, der gerne vilde tjene en Skilling ved Hjemmearbejde. Men i Firserne blev Karterskernes Tal mindre og mindre, og man begyndte at lade Ulden karte paa maskine i Byerne«.[71]

Arbejdsgilderne blev både organiseret omkring kartning og andre kvindearbejder: skættegilder, klinegilder og snævergilder.

»Dorthe Maries mor lod nogle huskvinder spinde for sig: »Ellen Hebos og Ane Mogens spandt mange blår og skættefald for mor«. Når det spundne garn så skulde afleveres, var der »snævergildes«.

Kvinderne blev beværtede med mad og drikke, hvad man nu havde i huset, og fik deres betaling: lidt penge og fødevarer, ost, et stykke sul, en krukke mælk og lign. Kvinderne var »en vending oppe i stuen« - i øverstestuen - for at se, hvad man havde fået af nyt dynevår, lærred og andet«.[72]

Mens karte- og skættegilder blev holdt om efteråret og som regel var rene kvindegilder, blev klinegilder holdt om foråret, hvor husene var medtaget af vinteren. Disse gilder var både for piger og karle og afsluttedes med fest og dans[73]. De må nærmest ses som arbejds- og dansegilder, der samtidig tjente til at parre den voksne ungdom.

Den *kollektive* kvindekultur indeholdt også det særlige *individuelle* kvindelige erfaringsfelt, hvilket kan ses fra karte- og skættegilderne, når uld og hør skulle vindes, tvindes og spindes:

»Men kvinderne var dog her ret i deres Es. Sætte sig hen ved Spinderokken var alle dygtige og ihærdige Husmødres Maal, saa snart Dagens almindelige Morgensyssel var til Side, og især i Vinter snurrede Rokkene mange Timer i Døgnet. De fleste koner kunde spinde et halvt Pund Hør om Dagen foruden tillige at besørge Dagens almindelige Gerning. Blive en dygtig Spinderske var ikke saa lige at løbe til, men efterhaanden kom jo Øvelsen, naar den gode Vilje var til stede. Til at øve sig paa begyndtes der altid med Blaar eller Hamp. De mere øvede tilkom det at spinde Uld og Hør, og af Hørren var det allerfinest at spinde Sytraad«[74]

»Den gamle skik var, at konen spandt hør, storpigen blår og lillepigen skættefald«[75]

Indenfor kvindernes traditionelle videnfelter omkring sådan husholdsproduktion var glæden og stoltheden over den faglige dygtighed en vigtig resource. En resource til at få spundet og vundet det mest og bedst mulige. Men den individuelle indlæring af kvindernes færdigheder var en kollektiv opgave, hvor erfaringsoverførslen og den praktiske øvelse for den enkelte bragte kvinderne sammen i en tæt indbyrdes kommunikation, hvor det var legitimt og naturligt, at de unge piger skulle have deres tid for at lære færdighederne og først måtte øve sig på skættefald, blår eller hamp. Karte- og skættegilderne var som oftest udelukkende for kvinder. Nogle steder i landet fik mænd adgang, hvis de medbragte en strikkestrømpe eller var iført kvindetøj[76]. Dvs. de kom på kvindernes betingelser og identificerede sig med kvinderne. Det er dette bevidste krav om kvindeindentifikation, der var det kollektive og selvstyrende modbillede i den nu tabte kvindekultur. Den samme kollektive suverænitet og afvisning af mandlig kontrol finder vi i de barsels- eller konegilder, som de gifte kvinder holdt efter en overstået fødsel. Disse gilder var egentlige fester, hvor konerne slog sig løs, og tilsyneladende kun forholdt sig til mænd, når de gjorde dem til grin i al offentlighed. Udtrykket »gilder« dækkede iøvrigt ikke bare sammenkomster, forstået som fest, leg og dans[77]. Der vat et væld af arbejdsgilder hele året rundt for begge køn for at markere et afsluttet arbejde, og de har sikkert fungeret som en legitim, fælles fortjent fritid. Andre »gilder«, som f.eks. kvindernes arbejdsgilder og klinegilderne startede med arbejdet om morgenen og blev ved til langt ud på aftenen og måske dag med. »Gildet« i denne form var vel dér, at kvinderne samlede om det samme arbejde i den samme stue eller lo og under arbejdet kunne snakke, synge og spise noget god mad.

De arbejdsgilder, hvor pigerne fra andre gårde var indbudt, er mest kendt for den halløj, som karlene lavede for at vække pigernes opmærksomhed udenfor gildet, eller som pigerne lavede med mænd ved skættegilder[78]. Vi ved mindre om, hvad konerne og pigerne indbyrdes har snakket, sunget og fortalt historier om, eller hvilke værdier og indbyrdes relationer, de havde samen. Denne tavshed er slående, men ikke synderlig atypisk for kvindefællesskabernes historie. Kvindekulturen var jo underlagt den patriarkalske mandskultur, og kvindeforskere har gentagne gange måttet konstatere, at forskellige former for kvindekulturer, der kunne spores, som regel har været »præget af tavshed og usynlighed i forhold til den dominerende mandskultur, som den har været

underlagt«[79]. Forskningen omkring indholdet i kvindernes sange, fortællinger og »sladderhistorier« er endnu kun i sin vorden. Jeg kan dog sige, at det lader til, at kvinderne bl.a. fortalte sagn om ugifte mødre og fødsler i dølgsmål i en forstående og advarende stil for andre kvinder, - en stil, der ikke fordømte de ugifte mødre, men istedet de vilkår, der omgav dem[80]. I det hele taget har kvinderne til disse sammenkomster dels været vigtige bærere af den folkelige tradition[81], dels har de »sladret« indbyrdes[82]. At »sladderen« ikke vurderes særlig højt eller som særlig pålidelig af hverken de mandlige informanter, folkemindeforskerne, eller at det i det hele taget er en nedvurderende betegnelse for megen indbyrdes kvindesnak - også i dag -, er ikke ensbetydende med, at »sladderen« har været ubetydelig som bærer af et socialt netværk. »Sladder« er snarere et udtryk for en patriarkalsk forhåndsfordømmelse af indbyrdes kommunikation mellem kvinder, end det er en reel betegnelse for, hvad denne snak indeholder. Der ligger en oplagt opgave for kvindeforskere at undersøge »sladderens« historie ud fra et kvindeperspektiv. Den afkollektivisering af kvindearbejdet, der skete med opløsningen af kvindernes arbejdsgilder i sidste halvdel af 1800-tallet, har også kvalt de faste samværsformer, som kvinderne selv definerede, og som de ikke efterlod deres eget kildemateriale på. På den anden side er tavsheden omkring den en slags svar fra kvinderne selv til dét patriarkat, der henviste kvinderne til et særligt underordnet livsforløb.

Metodisk kommentar

Blandt SFAH-årbogens traditionelle læserskare vil der sandsynligvis være en del, der vil undre sig over den måde, som artiklen har dækket en næsten 100 år lang tidsdimension. Undre sig over repræsentativiteten i kildeanvendelsen. Og over mit begreb om forholdet mellem køn og klasse, så meget mere som temaet for dette nummer er land*arbejder*klasse.

Derfor vil jeg afslutte artiklen med en kort beskrivelse af nogle af de metodiske retningslinier, jeg har lagt til grund. For en yderligere uddybning af mit teoretiske ståsted og mine metodiske tilgangsvinkler til projektet »Kvindelighed og klassegrænser i 1800-tallet« henviser jeg til to andre artikler[83].

Samtidig med at artiklen er empirisk, er den bygget op over en teoretisk-historisk model, der er en slags rekonstruktion af kvindernes arbejde og af den kvindeidentitet, som kønskarakteren i dette arbejde skabte efter Landboreformerne. På den måde skriver artiklen sig ind i de mange forsøg, som kvindeforskere i dag laver på at udforske kvinder i arbejderklasse såvel som mellemlag og borgerskab ud fra en kvindelig model. En sådan kvindelig model blev beskrevet i »Arbejderkvinder bliver synlige« af Bente Rosenbech og Tinne Vammen i SFAH's sidste årbog, »Fremad og aldrig glemme!«, hvorfor jeg ikke vil komme nærmere ind på den her.

Jeg prøver samtidig i artiklen at fange kvindehistorien i spektret mellem feudal tradition og kapitalistisk omstrukturering. Således omfatter artiklen i virkeligheden en meget lang tidsdimension på 100-150 år. Pointen i dette er,

at kvindearbejdet i den helt nære daglige praksis, - en praksis, der som vist bandt kvindernes hele hverdag til arbejdet - ændrede sig uhyre langsomt, men radikalt gennem de mange år. Alene af den grund er det væsentligt at behandle kvinders daglighistorie i en lang tidsdimension.

Gudelige vækkelser og grundtvigianisme, folkerejsninger, grundlov og landarbejderorganisering havde ikke megen initierende deltagele af kvinderne; det *var* ikke kvindernes værk og nåede sjældent at få afgørende indflydelse på deres aktivitetssfære. Det var mændenes, ligesom andelsbevægelsen var det. Derfor bliver struktur og periodiseringer anderledes, når vi ser på dagliglivets historie ud fra en kvindesynsvinkel.

Sådan som tidsdimensionen er lang, sådan dækker artiklen også geografisk et stort område. Faktisk hele Danmark med de karakteristiske undtagelser fra Vestjylland og nogle af øerne, hvor den kønsmæssige arbejdsdeling var atypisk. Jeg arbejder med andre ord med en rekonstruktion af nogle typiske generelle træk ved kvindearbejdets karakter på landet. En rekonstruktion, hvor jeg først og fremmest ser dagligdagens historiske struktur fra en kvalitativ kvindesynsvinkel.

Kildegrundlaget er omtalt løbende i artiklen. Dog må jeg bemærke, at de erindringer fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, som danner grundlaget for de holdninger, jeg lader komme til udtryk, langt fra alle er omtalt eller citeret i artiklen. Jeg har på NEU gennemgået indberetningerne under grupperne »tyende«, »mand og kvinde«, »befolkningsgrupper« og »særlige befolkningselementer«, »familie«, »folketro«, »lægevæsen« og »barndom, ungdom og ægteskab«. Disse grupper kan findes under NEU-registrantens hovedgrupper. Under visse grupper, f.eks. »tyende«, var materialet så omfattende, at jeg udvalgte følgende topografiske tyngdepunkter: Præstø, Svendborg, Ålborg og Ribe amter for at få en geografisk spredning i oplysningerne. Jeg har her erindringer, der dækker perioden fra 1810'erne til 1900-tallet med hovedvægt på den sidste halvdel af århundredet. Men i artiklen er mange af de *citerede* erindringer fra 1880'erne og frem. Eller fra de trykte kilder som Anna Pedersen, Helene Strange og Karoline Graves, hvoraf specielt de to første også dækker første halvdel af 1800-tallet. Jeg har ladet mange citater illustrere fremstillingen for at gøre den levende. Her har jeg valgt de citater ud, der klarest og kortest fortalte, hvad jeg ville have frem. Således udtrykker disse kilder en typisk repræsentativitet for min undersøgelse, men er ikke det egentlige kildegrundlag for artiklen.

I og med at artiklen hovedsageligt fremlægger en kvalitativ analyse, er det endelig min teori om kønsmæssig arbejdsdeling, kvindesocialiseringens patriarkalske karakter og udviklingen af klassehierarkierne kvinderne indbyrdes, der har styret kildefremstillingen. Sådan som det altid er historikernes teori, der skriver historien snarere end det er kilderne selv.

Temaet for dette nummer af SFAH's årbog er »landarbejdere«. Jeg er da

også af redaktionen blevet bedt om at skrive om det sidste århundredes landarbejderkvinder. Men disse landarbejderkvinder udgjorde en social kategori af kvinder, der i deres socialisering, arbejdsvilkår og kønsidentifikation har slående fælles betingelser med såvel hus- som bondekoner. Dette skulle være vist artiklen igennem. Således var pige- og ungdomssocialiseringen med hensyn til arbejdskvalificering og karakteregenskaber relativt ens for alle piger, indtil den selvejende og politisk-kulturelt selvbevidste bondestands døtre distancerede sig væsentligt fra husfolk og landarbejdere. Denne proces tog sin begyndelse allerede efter Landboreformerne, men tog for alvor fart efter folkehøjskolernes og andelsbevægelsens oplysende virksomhed bredte sig. Derfor har jeg lagt stor vægt på den fælleskvindelige socialisering, der også ofte overskred klasserne; en »fuldgod pige« med forældre, der var husfolk, kunne sagtens blive gift med en gårdmandssøn og i sin modne alder blive en sat bondekone. Eller en gårdmandsdatter kunne ende i de usleste kår.

Men den hierarkisering, ophævelse af folketroens tabuer omkring arbejdsprocesserne og arbejdsadskillelse, der påvises i afsnittet om kvinderne og mælken og om kvindekulturen, ophæver på mange måder det åbenbart ens i såvel kvindeundertrykkelse som de fælleskvindelige positive værdier. Livsforløbet pige - gift kone - erfaren enke forbliver det normativt strukturerende, men ikke nødvendigvis det statistisk-gennemsnitlige for kvindelivet på landet i det 19. århundrede.

Med andre ord arbejder jeg med tre analytiske planer i analysen af kvinderne på landet: - klasseaspektet, - livsforløb- eller socialiseringsaspektet, der på nogle områder overskred klassemodsætningerne mellem kvinderne, og endelig magt- og underordningsstrukturer kvinderne imellem.

Specielt socialiseringsperspektivet er et vanskeligt begreb at arbejde med. Det indebærer jo, at undersøgelsen skal strække sig over flere generationers indlæringsmønstre, hvilket kan være vanskeligt i en tidsperiode, hvor kvindearbejdet umiddelbart ændres radikalt, mens kvindekulturen ødelægges og undertrykkelsesmønstre bibeholdes, blot i andre former. Men det betyder til gengæld, at et begreb som *tradition* får en fantastisk central betydning. Nogle vil kalde tradition en værdi, andre vil kalde det en i politisk henseende belastende størrelse. Under alle omstændigheder er det et væsentlig begreb at få hold om i en analyse af kvindearbejdets karakter og den patriarkalske strukturering af dette arbejde. Jeg har her i artiklen kun berørt det som en styrende faktor for det praktiske kvindeliv; men hermed samtidig holdt fast i traditionen som en vigtig indfaldsvinkel til videre analytisk udvikling af en kvindelig model.

Afslutning

Arbejdsdelingen på landet det 19. århundrede skabte helt forskellige betingelser og sociale regler for mænd og kvinder. Det var selvklart, at karle havde fritid, mens pigerne ikke lærte det begreb at kende. Pigerne udviklede fra de

var små en særlig underordnet kønskarakter, først og fremmest i forhold til mænd og under arbejdet sammen med dem i mark og stald, men også i forhold til bondekoner, der var ældre og klassemæssigt højere end de selv. Bondekonerne havde dog heller ikke den samme autoritet og frihed som de fleste mænd, selv om de havde deres egen kvindesfære at råde over. I alle aldre og positioner, bortset måske fra den erfarne jordemoder, var kvinderne underlagt tabuer og kontrol i deres arbejde, som tvang dem til at arbejde eller være parat til at arbejde konstant, at få børn indenfor ægteskab, at tæmme deres seksualitet og temperament, og at vænne sig til at passe og pleje andre. Det er alle træk, der satte kvinderne i en ofrende, behovstilsidesættende position. Det område, hvor kvinderne havde autonomien, initiativet og indsigten, var omkring husholdsproduktionen, der imidlertid netop var det område, der blev frataget dem under industrialiseringen efter 1850'erne. Med tabet af de husarbejder, der blev gjort til faglærte mandserhverv under kapitalismen, mistede kvinderne den lomme af kollektiv, kvindeidentificeret tradition, der trods alt havde eksisteret under det feudale patriarkat.

Noter og henvisninger

1. Patriarkatet er en strukturel, hierarkisk orden af sociale relationer, der bygger på indbyrdes solidaritet mellem mænd, og mænds udfoldelse af deres herskerteknikker og magt over kvinder. Den materielle basis for denne magt er mænds kontrol med kvinders arbejde, seksualitet og moderskab. Et sådant patriarkat kan med forskellige ansigter eksistere under både feudalisme og kapitalisme og er med til at forme disse produktionsmåders samfundsøkonomiske orden i mænds favør. Definitionen er inspireret fra H. Hartmann: Capitalism, Patriarchy and Jobseggregation by Sex, Signs of Women in Culture and Society, vol. 1, no. 3, part 2, 1976. H. Hartmann: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a more progressive Union, Capital & Class, summer 1979.
2. NEU (Nationalmuseets Etnologiske Indberetninger; ligger på Nationalmuseets 3. afd. i Brede); 13044, s. 3-4. Når jeg citerer disse, bruger jeg deres egen retskrivning.
3. betegnelse for middagsmåltid vest for Storebælt, betyder oprindeligt mellemmåltid, O. Højrup, Bordskik og borddækning blandt bønder 1600-1900, i: Arv og Eje, 1977, s. 88.
4. NEU 13559, s. 7-11 og s. 14.
5. NEU 10118, s. 3.
6. NEU 13559, s. 2.
7. Anna Pedersen: Fra bondestue og Stegers, København 1944. Helene Strange: I mødrenes spor. Nordfalsterske kvinders arbejde gennem halvandet hundrede aar. Udg. af J.S. Møller, København, 1945.
8. Helene Strange, op.cit., s. 154.
9. til en uddybning: afsnittet om indkredsning af et feministisk arbejdsbegreb, Birgitte Possing: Kvindelighed, patriarkat og klassegrænser, i »Kvindelighed som historisk kategori«, antologi efter kvindeforskningsseminar, Odense Universitetsforslag 1982, red. af Mette Bryld, Nina Lykke og Bente Rosenbech.
10. Karoline Graves: En almuekvindes liv. Roskilde 1928, s. 30-31.
11. Karoline Graves: Ved Halleby Aa. Optegnelser, bearbejdede, ordnede og udgivne af Henrik Ussing. København 1921, s. 43.

12. Helene Strange: op.cit., s. 61.
13. Karoline Graves: 1921, s. 43.
14. NEU 11.635, s. 6.
15. NEU 9886, s. 6-8.
16. Helene Strange, op.cit., s. 60.
17. Ole Højrup: Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks, i: Ethnologica Scandinavia, 1975.
18. Dansk Folkemindesamling' 1906/24, Thisted Amtsavis 2/2, 1909.
19. Kristen Kristensen Tange: Fra skummeske til Centrifuge, Erindringsbilleder. København 1965, s. 19.
20. NEU 11.635, s. 4-5.
21. Bodil K. Hansen: Hanne og Rasmus Gyldendal 1982, s. 30 ff.
22. NEU 15.341, s. 8.
23. Ole Højrup, Landbokvinden, København 1964.
24. NEU 10.050, s. 4-5.
25. Birgitte Possing: Arbejderkvinder og kvindearbejde i København ca. 1870 til 1906. Ålborg Universitetsforlag 1980. s. 42-44.
26. Anna Pedersen, op.cit., s. 33.
27. Palle Ove Christiansen: Peasant Adaptation to Bourgois Culture? i: Ethnologica Schandinavia 1978.
28. Anna Pedersen, op.cit., s. 36.
29. NEU 9856, s. 2-3.
30. Anna Pedersen, op.cit., s. 37.
31. Karoline Graves, 1928, s. 103.
32. Anna Pedersen, op.cit., s. 44.
33. Ole Højrup, 1974, s. 97.
34. ibid, s. 71.
35. ibid, s. 73-74.
36. Helene Strange, op.cit., s. 131.
37. Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Quindfolk. Om fosterdrab og fødsel i dølgsmål. Licentiatafhandling fra Kriminalistisk Institut, Københavns Universitet, 1980.
38. ibid, kapitel 8, om henrettelsen s. 6, kap. 8.
39. Jonas Frykman: Horan I bondesamhället. Liber läromedel Lund, 1977. Om sammenhængen mellem smør og seksualitet, s. 94.
40. Helene Strange, op.cit., s. 132. fra 1850'erne gik mange over til at bruge svingkærne..
41. H.F.Feilberg: Ordbog over det jyske Almuesmål. 1. bd. 1886-93. s. 645. Her henvises til Evald Kristensen, Danske Sagn, bd. IV, s. 387, nr. 453..
42. ibid., under opslaget »kjærne« beskrives en lang række forholdsregler at drage for at få smør, lige fra at lægge en tudse under kærnen til at lægge en vielsesring i kærnen, eller at huske ikke at synge, mens hun kærner, s. 155.
Under opslaget »horeagtig« skriver H.F.:F, at dét er »en pige, som har let ved at kærne smør«; her henvises til E. Tang Kristensen, op.cit., bd. VI, s. 278, nr. 249.
43. Anna Pedersen, op.cit., s. 39.
44. Ole Højrup, 1974, s. 76.

45. Bente Rosenbech: Kvindelighedens (gyldne) lænker. om kvinder, medicin og lægevidenskab, i: Kvindelighed som historisk kategori, op.cit.;.
46. NEU 13.044, s. 13. Om forskellige krav til en fuldgof pige NEU
10.118, s. 17
15.268, s. 41
13.558, s. 29.
47. NEU 13.558, s. 2-3.
48. Birgitte Possing, op.cit., 1982, afsn. om »Arbejdsdelingen mellem kvinder og mænd, strukturerende for kønskarakteren«..
49. Anna Pedersen, op.cit., s. 10.
50. NEU 16.273, s. 24.
51. NEU 13.044, s. 5.
52. NEU 15.220, s. 7; 13.044, s. 14; 15.341, s. 10; 13.558, s. 30; 11.334, s. 7; 9.9886, s. 23.
53. Axel Steensberg: Bondelivets forvandling, I: K Bidstrup(ed): Bondelandets forvandling, København 1964, s. 11.
54. Anna Pedersen, op.cit., s. 119.
55. NEU 13.044, s. 7.
56. NEU 15.341, s. 6.
57. NEU 13.268, s. 18ff.
58. Karoline Graves, 1928, s. 99.
NEU 16.273, s. 39.
NEU 15.268, s. 18 ff.
59. NEU 16.273, s. 12.
60. Jonas Frykman og Orvar Löfgren: Den kultiverede Människan, Liber Läromedel Lund, 1979, s. 15.
61. Günther Wiegelmann: Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa - Konstanz oder Wandel?, i: Ethnologica Scandinavia 1975, s. 5-23.
62. Ole Højrup, 1975, s. 35 +
Orvar Löfgreen mener, at kvindernes ståplads ved bordet, hverken var udtryk for underordning eller ligeværdighed, se: O.L.: Arbeitsteilung und Geschlechtsrollen in Schweden, i: Ethnologica Scandinavia 1975.
63. Günther Wiegelmann, op.cit., s. 17.
64. NEU 15.268, s. 17.
65. NEU 9.886, s. 19.
66. Ole Højrup, Bordskik og borddækning blandt bønder 1600-1900, i: Arv og Eje 1977, s. 126.
67. NEU 11.105, s. 5. Cit. fra Ole Højrup, 1977, s. 129.
68. Om barselsfester, Karin Lützen: Kvindefester i Sønderjylland, Unifol 1979. Årsberetning. K.U.
69. Birgitte Possing: Om at blive kvindeforsker med et ben i »historien« og et ben i »etnologien«, i: Nord Nytt 1982.
70. Anna Pedersen, op.cit., s. 88.
71. Helene Strange, op.cit., s. 144-45.
72. Anna Pedersen, op.cit., s. 105, 107-108.
73. H.F.Feilberg: Dansk Bondeliv som det i vore oldeforældres tid førtes, navnlig i Vestjylland. København 1952. s. 26-27.

74. Helene Strange, op.cit., s. 146.

75. Anna Pedersen, op.cit., s. 94.

76. O. Højrup, op.cit., 1964, s. 192.

77. Om gildetraditionen i den gamle danske landsby, s. August F. Schmidt: Leksikon over Landsbyens Gilder. København 1950.

78. August F. Schmidt: Fra Hørager til Vævestue. København 1942, s. 36.
Karin Lützen, op.cit., s. 87-88.

79. Berit Ås-citat fra A. Bastiansen og R. Haukaa: Kjønsroller og kvinneundertrykkelse. Olso 1976. Antologi.
Tavsheden i kvindekulturen blev diskuteret på kvindesessionen på den internationale »Oral History Conference i Amsterdam 1980. Diskussionen tog sit udgangspunkt i de italienske kvinders oplæg, Gianetta Murru Corriga og Maria Gabrielle Da Re: »The International Oral History Conference Papers«, bd. II, s. 301-7 og s. 324-28.

80. Dette konkluderes i afsnittet om kvindebevidsthed, tolket ud fra sagn i specialet:
»Ung hore- gift kone - gammel heks. Huskoner, hverdagsliv, - arbejde og bevidsthed«, af en gruppe kvinder ved Roskilde Universitetscenter. Afleveres juni 1982 og er derfor upubliceret.

81. August F. Schmidt, op.cit., 1942, s. 33.

82. ibid, s. 43ff.

83. Birgitte Possing, op.cit., (note 8),
Birgitte Possing: Om at blive kvindeforsker med et ben i »historien« og et ben i »etnologien«, Nord Nytt 1982, temanummer om kvindeforskning, IeF, Brede. Udkommer efterår 1982.

Høstbillede.
Fotografiet er fra billedsamlingen på Det Kongelige Bibliotek; det er udateret og uplaceret.